

УДК 001.101+323.1:316.77(049.321)
DOI: 10.31558/1815-3070.2025.49.13**УСЕОСЯЖНІ ЗНАННЯ – ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІЇ**

Рецензія на монографію: Іщенко О., Степаненко М. Українська енциклопедистика в соціокомунікативних викликах сучасності / наук. ред. М. Железняк. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. 304 с.

**COMPREHENSIVE KNOWLEDGE AS A FACTOR
IN NATIONAL CONSOLIDATION**

Review on the monograph: Ishchenko, O., and Stepanenko, M. Ukrainian Encyclopedistics in the Socio-Communicative Challenges of Modernity. Academic editor: M. Zhelezniak. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2024. 304

Рецензовану монографію підготовлено з ініціативи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Вона є результатом науково-дослідної теми «Українська енциклопедистика в соціокомунікативних викликах сучасності» (2022–2024 рр., реєстраційний номер 0121U114024), про що повідомляє в *Передмові* Микола Железняк як науковий редактор монографії. Названий учений наголосив, що «в історичній ретроспективі енциклопедичні проєкти – це завжди маркер цивілізаційного, науково-технічного прогресу, інтелектуального й духовного розвитку людства» (с. 9), що є безперечним фактом. Крім того, зазначено, що кожна «енциклопедію сприймають як певний підсумок теоретичних і практичних досягнень у тій чи тій галузі знань або як фіксацію певного рівня економічного, політичного, соціального й культурного розвитку людської цивілізації» (там само). Погодьмося з автором *Передмови*, що в умовах російсько-української війни роль енциклопедичних видань в Україні зростає, оскільки українцям потрібні достовірні відомості – без радянської фальші, без російського імперського впливу, насаджуваних ідеологем та міфологем. Такі знання – це запорука інформаційно-культурної безпеки української держави, відомості для «протидії ворожій дезінформації, передусім пропагандистському ідеологічному дискурсові, а відтак – консолідації нації» (там само). Отже, основними науковими принципами цієї праці є не лише наукоцентризм, експансіонізм науки, антропоцентризм, експланаторність, дискурсцентризм, але насамперед націєцентризм, україноцентризм.

Основний зміст праці викладено у двох частинах (сс. 11–300), кожна з яких завершується бібліографією. У першій частині монографії – 6 рисунків (таблиці й одна діаграма), а в другій – 16 таблиць (термін рисунок вже не актуалізовано), що є добрим унаочненням викладених теоретичних положень та відповідного ілюстративного матеріалу. Наголосімо на вишуканому оформленні монографії.

У першій частині «*Енциклопедії у світлі масової комунікації: постановка проблем*» (сс. 11–121) авторства канд. філол. наук, працівника Інституту

енциклопедичних досліджень НАН України Олександра Іщенка міститься шість параграфів, у яких, зокрема, презентовано історіографію питання, новітні підходи до роботи над енциклопедіями. Задекларовано тезу, що сучасні українські енциклопедії – це своєрідні масмедіа (сс. 12–21), зауважено, що масова комунікація виконує одночасно протилежні функції: є великим досягненням і водночас містить у собі загрози (сс. 22–28); ідеться про статус енциклопедичної літератури та її неймінг (сс. 29–42); характеризується сучасний процес творення енциклопедичного дискурсу, особливості роботи з авторами та експертами (сс. 43–53); докладно розглянуто питання щодо підбору джерел для їх актуалізації та вибір бібліографічного апарату до енциклопедичних статей: водночас наголошено, що зазначене виконується у фокусі теорії *національної безпеки* (сс. 54–68). Цілком логічно ця частина завершується авторськими настановами щодо особливостей застосування енциклопедичного контенту в умовах сьогодишньої війни (сс. 69–103). Бібліографія (сс. 104–122) до цієї частини містить 120 джерел: приваблює звернення до античної спадщини і, крім українського, до зарубіжного досвіду укладання енциклопедій.

Особливу вдячність хочеться висловити О. Іщенкові за (1) акцентування на проблемі потреби так званої *скопусивізації* українського наукових праць, «коли наукова діяльність працівника перетворюється на “стаханівський рух” з виробництва “скопусівських” публікацій, і в цьому процесі мета науки у вигляді отримання корисних для суспільства знань навряд чи перебуває на передньому плані» (с. 49), а також (2) об’єктивним підходом до трактування важливого постулату про припинення співпраці з науковцями ворожих країн, процесу дерусифікації української наукової сфери. Порівн.: «Ідеться про уникнення використання в Україні російських та білоруських наукових і навчальних видань. Так, у 2022 році Верховна Рада України ухвалила в першому читанні проєкт закону “Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони використання джерел інформації держави-агресора або держави-окупанта в освітніх програмах, в науковій та науково-технічній діяльності”» (с. 55). Появу цього законопроєкту цілком слушно мотивували передусім засиллям наукової російської літератури і в науковій діяльності українських вчених, і в навчальному процесі, що, справді, «становить загрозу національній безпеці країни. Водночас зміст законопроєкту обмежує використання (як читання, так і цитування) академічних текстів, виданих російськими університетами й НДІ та особами з російським громадянством (незалежно від місця видання й проживання автора), у наукових публікаціях. **Нині статус цього документа лишається тим самим (проєктом закону), однак встиг викликати суспільний резонанс, а його положення почали багатьма сприйматися як такі, що вже набули юридичної сили**» (жирн. шрифт автор. – Т. К.) (там само). Названий дослідник пише абсолютно коректно, наголошуючи, що (а) «російська наука, зокрема соціогуманітарна, часто ідеологічно заангажована. Про це свідчать, крім інших, й енциклопедознавчі студії <...>, такі видання слугують одним з інструментів поширення російської пропаганди замість представлення об’єктивних знань» (с. 55–56); (б) «цитування монографій, статей чи будь-якої

іншої наукової літератури корелюють із рейтинговими показниками учених, адже процитована публікація – це праця, зміст якої набув поширення та певного значення в науковому світі. Що частіше цитують публікацію, то більшої значимості, ефективності вона набуває» (с. 56); (в) «з цієї точки зору в українському науковому дискурсі покликання на праці російських дослідників означає популяризацію російської науки та визнання з боку українців російських дослідників у науковому світі, що виглядає вельми сумнівно в контексті офіційних санкційних заходів України й закликів української наукової спільноти до всього світу бойкотувати російську науку, прогрес якої, безсумнівно, впливає на рівень воєнно-промислового комплексу РФ» (там само). Водночас (г) «у контексті академічної доброчесності цитування досліджень є умовою її дотримання. Це означає, що вчені мають спиратися на ті чи інші наукові праці, що становлять окремий внесок у розвиток проблематики, якщо претендують на її ґрунтовний, достовірний аналіз. Інакше кажучи, **уникнути гортання видань і згадки про їхніх російських авторів, які відзначилися серйозними здобутками** в ланці, що є предметом дослідження, означає **не володіти матеріалом**, а якщо це робити навмисне – **ухилитися від академічної доброчесності**» (жирн. шрифт. автор – Т. К.) (с. 56–57); (г) «якщо поглянути на біографії видатних українських учених, приміром, другої половини 20 століття, то виявиться, що їхній науковий доробок – це часто публікації у московських видавництвах або ж російськомовні праці, хоча й видані в Києві (для радянської людини мова науки – передусім російська). По-друге, видавнича діяльність у великих містах Росії була значно розвиненішою, ніж в Україні, про що свідчать численні переклади російською мовою творів зарубіжної літератури, передових наукових праць, видань відомих діячів світової культури і мистецтва. Українська перекладацька справа радянського періоду теж має власні здобутки, проте вони значно скромніші за російські» (с. 57–58); (е) «...**проблема заборони користуватися російськими джерелами в науковій діяльності доволі непростя: у світлі інформаційно-культурної безпеки вона виглядає ніби й обґрунтованою, але водночас і доволі сумнівною в парадигмі академічних практик**, спрямованих на отримання достовірних знань. Хай там як, розв'язати цю проблему бюрократично, найімовірніше, неможливо» (жирн. шрифт. автор – Т. К.) (с. 58–59). Додам, що для моделювання «дискурсу протидії» російській пропаганді, фейкам та ін., необхідно досліджувати відповідні наукові праці російських авторів, щоб аргументовано розвінчувати відповідні міфи, ідеологеми, фейки, тому думки, висловлені О. Іщенком, надзвичайно злободенні й слушні, оскільки йдеться не про наукоподібність, квазінауку, а про науку справжню, з її актуальними потребами, з потребами, які пов'язані із захистом безпеки України, адже передбачені згаданим законопроектом обмеження можуть бути визнані такими, що нівелюють «низку принципів наукових досліджень, а саме об'єктивності, неупередженості, всебічності, повноти» (с. 59), оскільки «в кожному конкретному випадку науковці мають шукати правильний вихід із ситуації, щоб знаходити можливості не порушувати ні академічної доброчесності, ні санкційних заходів щодо російських учених»

(с. 59). Тому добре, що названий законопроект ще не затверджений, а – у стадії обговорення.

Автором другої частина *«Енциклопедичний дискурс: лінгвопрагматичні аспекти»* (сс.123–289) є відомий український мовознавець Микола Степаненко. Друга частина презентує підрозділи із системою параграфів. Матеріал сфокусовано на викладі проблем, що пов'язані зі специфікою концептуалізації енциклопедичного дискурсу (сс. 124–147). Докладно схарактеризовано мовні константи розглядуваного дискурсу, що проєктується на феномен універсалізму та потенціал гасла *енциклопедія* (сс. 148–157); здійснено роз'яснення змісту поняття *енциклопедія* (сс. 158–162); розглянуто пропріальний та апелятивний потенціал лексем *енциклопедичний* / *енциклопедійний* (сс. 163–208); ідеться про номінативну ідентичність і варіантність, що виявляється в ономастичному просторі енциклопедичної сфери (сс. 209–235), та похідні утворення від лексеми *енциклопедія*, зокрема актуалізовано інформацію про утворення із запозиченими формантами *онлайн-*, *офлайн-*, *інтернет-*, *веб-*, *вікі-*, *бізнес-*, *експрес-*, *відео-*, *квазі-*, *псевдо-*, *міні-*, *мега-*, *моно-*, *супер-*, *ультра-*, а також *бізнес-*, *відео-*, *експрес-*, *супер-*, *міні-*, *мега-*, *мульти-*, *квазі-*, *псевдо-*, *лже-*, *топ-*, *нео-*, *моно-*, *ультра-* (сс. 257–281); такий самий ретельний аналіз спроектовано й на похідні від лексеми *Вікіпедія* (сс. 283–288). Так само, як і перша частина, друга завершується бібліографією (сс. 289–300), що презентує 120 найменувань.

М. Степаненко слушно констатує, що «побачили світ численні енциклопедичні видання, зокрема енциклопедичні довідники, енциклопедичні словники, енциклопедичні словники-довідники, словники-енциклопедії, довідники-енциклопедії, а згодом й енциклопедичні онлайн-ресурси, що нині набули, насамперед через свою прагматичність, особливої популярності, та фундаментальні енциклопедії» (с.133). Учений наголошує на сучасному розмаїтті енциклопедичної літератури. Докладно схарактеризовано наслідки багатолітнього ідеологічного терору та засадничі лексикографічні принципи української науки: звільнення від рудиментів тоталітарного режиму; денаціоналізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності.

У першій і другій частинах монографії переконливо показано значення *«Енциклопедії Сучасної України»* для українських споживачів інформації. Це видання містить найсвіжіші й найточніші відомості, зокрема й інформацію, яка розвінчує російські міфи, протистоїть ідеології «руського мира», що в період російсько-української війни вкрай необхідно. Названа енциклопедія інформує про поточні події, що відбуваються у світі й викликають надзвичайну зацікавленість. М. Степаненко зосереджує увагу й на світоглядно-психологічних чинниках сприйняття історизмів та неофіційних хоронімів і відхоронімних конкретизаторів із компонентом *російський*. Учений також приділяє увагу аналізу особливостей розвитку української *абстрактної лексики* з ідентифікувальною родовою семою 'раціональна оцінка'. Блискуче схарактеризував М. Степаненко проблеми ономастичного, семантичного, функційного, конотативного потенціалу апелятивної лексеми *енциклопедія* (с.163 та ін.); докладно презентував типи

номінацій енциклопедій, онімні еволюційні процеси: усе подано у вигляді моделей і схем, що сприяє доброму сприйняттю матеріалу. На основі глибокого порівняльного аналізу зроблено висновок, що «ідентичне номінування логосонімів значною мірою утруднює дослідницький процес» (с. 252).

Монографія надзвичайно актуальна, оскільки в ній пояснюються ті глобальні зміни, що відбулися в українському мовопросторі у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій – цифровізації українського суспільства, що мотивовано й короновірусною пандемією та російсько-українською війною. Зазначене вплинуло на розвиток національної електронної енциклопедистики. Наголошено на перевагах електронних видань, що полягають у можливості вияву інтерактивності й конфергентності.

На жаль, у монографії відсутній важливий її складник – *Висновки* (чи *Післямова*), де слід було б узагальнити викладений у двох частинах матеріал, указати на етапи розвитку української енциклопедистики, її жанри, види, схарактеризувати поняття *псевдо-* та *квазіенциклопедія* (уважаю, що їх слід розрізняти) як негативне явище сучасного словникарства й под., перерахувати зміни, що відбулися в посттоталітарний період, указати на завдання в найближчій перспективі. Напр., серед рекомендацій, презентованих у тексті монографії, є такі, що вказують на необхідність започаткування «проєкту, який би надав образ держави в постатях, що лишається одним із головних завдань довідкової біографістики» (с. 33); є потреба у створенні «інституції з чітко задекларованими повноваженнями, а саме: урегулювання важливої суспільно-інтелектуальної сфери, випрацювання чітких стандартів щодо номінації енциклопедичних видань, яка пов'язує світ реальності зі світом мови, вимог щодо їхнього змістового наповнення, дотримання класичних уніфікаційних принципів, гармонійного корелювання з бібліографічними вимогами, які складають не у вільній формі, а згідно з державними стандартами, зрештою, легітимізацію відповідальності авторів, видавців за якість продукції» (сс. 214–215) та ін.

Спорадично, як наголошувалося, відстежуємо звернення до одних і тих самих проблем, інколи повторення інформації, що позбавляє працю певної стрункості. Зазначене бажано було б пояснити у *Висновках* або дещо переструктурувати монографію, щоб одні й ті самі заторкнуті проблеми були описані в окремих структурних частинах роботи, а не розглядалися двічі – кожним автором окремо. Як видається, уваги потребують і перекладні енциклопедії, про що не згадано в монографії, але вони все-таки з'являються в Україні, хоч і не часто, напр., «Енциклопедія перекладознавства» (пер. з англ. у 4 т. / за заг. ред. О. Кальниченка та Л. Черноватого. Вінниця, 2020). Крім того, потребують аналізу енциклопедичні видання з компонентом *новий* або *сучасний* у назві, хоча новизна часто не простежується.

Виклад матеріалу в межах кожної частини монографії загалом логічний, переконливий, аргументований, аналіз охоплює велику кількість енциклопедичних джерел, які загалом ґрунтовно проаналізовані. Автори стисло подали історію розвитку й становлення енциклопедистики в Україні від її початків, порівняли енциклопедії, що видані в різні періоди, а також

енциклопедії, що мають однакові назви, але різняться викладом матеріалу. На увагу заслуговує ретельний аналіз термінології, що пов'язана з енциклопедичною справою, проте, як видається, доречно було б укласти *Показчик термінів*, що допомогло б у користуванні рецензованою працею і дало б змогу усвідомити, як проблему термінології енциклопедистики презентовано в першій і другій частинах монографії. Бракує в монографії і такого важливого її складника, як *Показчик імен*, наявність якого також дала б змогу більш виразно побачити, як характеризуються ті чи ті енциклопедичні джерела в кожній частині праці та зробити відповідні висновки. Як видається, у рецензованій праці доцільно було б подати ще одну частину, у якій розглянути систему рецензій на енциклопедичні видання хоча б за період незалежності України й доповнити перелік переваг і прогалин чи недоглядів, оскільки рецензії на енциклопедичні видання до цього часу системно не розглянуто.

Теоретична цінність праці надзвичайно велика, оскільки в ній доповнено (1) *історію і теорію української лексикографії*, а також *лексикографічної критики* й актуалізовано питання щодо лінгвістологічного процесу – становлення вчення про *критику енциклопедистики*; (2) *теорію жанрології*, оскільки багатоаспектно схарактеризовано систему жанрів енциклопедичних видань; (3) *учення про взаємодію питомого ресурсу мови й запозичень* (зросійщення, полонізація та англізація /англоварваризація/; дистанціювання від пуристичних тенденцій); (4) *теорію лінгвістики тексту та дискурслінгвістики*, оскільки виокремлено категоріальні ознаки тексту й дискурсу енциклопедичних статей, зокрема й інтернет-дискурсу; (5) *теорію української термінології*: розглянуто актуальні терміни української термінографії у сфері енциклопедистики; (6) *теорію комунікації та комунікативістики*: презентовано питання про виникнення нових комунікаційних платформ, інформаційно-комунікаційних технологій, що мотивують стрімкий прогрес соціальних мережових структур; енциклопедія потрактована як різновид наукової комунікації, певний вияв інтерактивності: взаємодії користувачів із контентом енциклопедичних видань (коментарі, перепости, емотикон) та ін.; подано класифікацію користувачів енциклопедій (фаховий читач, дитячий читач, масовий читач); (7) *учення про медіалінгвістику*: розкрито поняття «нові медіа» («цифрові медіа», «інтерактивні медіа», «мережеві медіа», «онлайн-медіа»), кросмедійні активи, що розширюють доступ до великих царин знання; (8) *теорію лінгвокультурології*: констатація факту виникнення нової комунікаційної культури, певного виду субкультури («культури співучасті») як однієї з виразників цифрової культури, а також поняття, окресленого феноменом *енциклопедична культура*; (9) *теорію номінації*: ідеться про неймінг енциклопедичних видань, тобто чинну систему назв українських енциклопедичних видань і доречність їх використання, зокрема заголовки розглянуто як елемент маркетингу, копірайтингу; (10) *учення про лінгвістику брехні, або лінгвістичну ментіологію*: ідеться про маніпулятивні технології, оманливі тактики авторів енциклопедії, феномен протидії поширенню псевдонаукових учень, критичне висвітлення російської міфотворчості,

історикоподібних сурогатів та ін.; (11) теорію *української ономастики*, оскільки виокремлено й схарактеризовано систему онімів, що «обслуговують» теорію енциклопедистики; (12) учення про *лінгвоаксіологію*, оскільки заторкнуто питання узаконеної аксіологічної зорієнтованості панівних у суспільстві ідеологічних стратегій, що відображається в мові; явище переведення окремих слів із маркованої за різними пейоративними критеріями зони до стилістично нейтральної або позитивно конотованої; актуалізовано поняття *аксіологічної шкали* з її атропоцентричними та етноцентричними квалітативними позначками, що слугує для оцінки явища послаблення чи посилення статусу меліоративності / пейоративності певних слів, та ін.; (13) теорію *політичної лінгвістики*: розглянуто поняття *пропагандистські тексти*, *антиукраїнські наративи* та можливості протидії їм; схарактеризовано особливості політичної міфотворчості для утвердження панівної ідеології як в межах країни, так і за кордоном, що фіксується в словниках; моделювання псевкультурних політичних стереотипів; маніпулювання історією; згадано про теорію ідеологічно скомпроментованих слів, виразів і реабілітацію репресованої лексики; (14) теорію *лінгвоконцептології* – висвітлено технології лінгвального об'єктивування концептуальної картини світу; інтерпретовано поняття універсальної та специфічної когніції; (15) учення про *рекламу*: ідеться про рекламну функцію енциклопедичних текстів та ін.; (16) теорію *лінгвістичної експертизи*: актуалізовано окремі роздуми про роль інформації, наведеної в словниках для проведення лінгвістичної експертизи, доречності цього методу; (17) теорії *психолінгвістики*: розглянуто проблему убезпечення людини від маніпуляцій, нав'язування переконань, що призводить до затьмарення розуму, ухвалення емоційних рішень, заснованих на тривозі й страху, що провокують появу безпорадності й депресивних станів; (18) теорію *соціолінгвістики*: заторкнуто проблеми національно-мовної політики; ідеться про зрусифіковану енциклопедистику; протидію русифікації; проаналізовано соціомовну ситуацію, пов'язану з виправданним і небажаним чи надлишковим уживанням іншомовних слів; інтерпретовано концепцію «держави у смартфоні»; розглянуто поняття валідації (схарактеризовано закони та законопроекти, що стосуються презентації окремих питань, важливих для енциклопедичного дискурсу), аналіз клон-проектів; фіксацію в енциклопедичному дискурсі різних ідеологій та їх інтерпретацію; соціальну зорієнтованість енциклопедичних видань; розуміння «антирадянського» спрямування енциклопедистики та їх соціокомунікативне підґрунтя; аналіз мовного законодавства доби незалежності та й усієї історії становлення української літературно-писемної мови; (19) учення, яке, як видається, можна виокремити як нове, про *лінгвоперсонологію енциклопедистики*: створення біограм видатних українських діячів; типи енциклопедичної продукції щодо презентації біографій та ін.; (20) питання *лінгвостилістики*: ідеться про тематично-стилістичне розгалуження термінів української мови; в окремих випадках – про варіативність стилістичних норм, їх оновлення, подано відповідну оцінку зазначеного явища.

Практичне значення рецензованої монографії вбачаємо в тому, що її матеріал корисний науковцям гуманітарної сфери знань, які працюють над створенням енциклопедій та використовують їх у своїй діяльності; викладачам вишів та студентам і магістрам, оскільки його можна застосувати під час читання системи нормативних курсів, а також авторських та курсів за вибором. Безперечно, рецензована монографія може бути використана під час розроблення підручників, навчальних посібників та іншої науково-навчальної літератури.

Мова монографії послідовно презентує вишуканий науковий стиль, для неї, зокрема, характерна наукова афористичність, напр.: *Відкрита наука – це результат глобальної інформатизації наукових студій, появи нових цифрових методів у дослідженнях* (с. 99); *Енциклопедія – ланка наукової комунікації, елемент розвитку засобів і технологій відкритої науки* (с. 103) та ін. Однак простежуємо й деякі недоліки, які легко можна ліквідувати в електронній версії та під час перевидання. Зокрема йдеться про пропуски або перекручення літер (сс. 17, 18, 130), що простежуємо й у термінах (*ергогіми* замість *ергоніми* – с. 163); трапляються некоректні відмінкові закінчення (*предмету* замість *предмета*; *заголовку* замість *заголовка* – сс. 23, 39); недотримання правил чергування прийменників і префіксів *у – в* (сс. 38, 44, 98); інколи – пунктуаційні (сс. 39, 46) й стилістичні недогляди, зокрема неточності в сполучуваності слів (сс. 13, 18); в окремих випадках ужито росіянізми, напр., конструкція *при цьому* (сс. 23, 44), не характерна для української мови (рекомендовано *водночас, за такої умови, за цих обставин*); у першій частині монографії актуалізовано зросійщений термін *складова* (порівн. рос. *составляющая*), але водночас у частині другій послідовно вжито лексему *складник*, що питомо українською формою. Крім того, по всьому тексту монографії простежуємо нерозрізнення дефіса й довгого тире, зокрема довге тире систематично використано між вказівками на дати – роки (напр.: *1989–1990 рр.*), століття (напр.: *20–21 ст.*).

Констатуємо, що українська наука збагатилася новаторською, модерною працею, що всебічно окреслює проблему визначення статусу енциклопедії, насамперед як української онтологічної бази знань, що презентує єдиний академічний корпус енциклопедистики, презентованої українською мовою; це класичні й новітні, постмодерні енциклопедичні видання, що презентують широку парадигму енциклопедичних студій.

Робота над енциклопедичними виданнями в Україні засвідчує (1) інтелектуалізм укладачів зазначених видань, (2) експансіонізм пізнавального потенціалу, (3) якісні приклади акумулювання універсальних та галузевих знань, (4) можливості для пропагування набутого індивідуального й колективного досвіду. Розглянуто процес творення розмаїття енциклопедій як реалію сьогодення, і цей процес загалом заслуговує на позитивну оцінку, проте існують і проблеми, що потребують осмислення (зміст, наповнення, структура способів викладу інформації, система посилань тощо) й відповідні проєкції на розбудову української енциклопедистики.